

Dilimizdə inkarlıq kateqoriyasının ifadə tərzii

İlham Abbasov

**ADPU, Azərbaycan dili və onun tədrisi
texnologiyası kafedrası
abi303@mail.ru**

Xülasə

Dilimizin öyrənilməsi üçün dilçilik elmimizdə istifadə olunan bəzi qaydalar məntiqi tələblərə cavab vermir, mövcud dil hadisələrində öz təsdiqini tapmır. Bu cür qaydalardan biri də cümlədə inkarlıq məzmununun ifadə olunmasına aiddir. Belə bir yanlış mülahizə dilçilik ədəbiyyatına, hətta dərsliklərə qədər gedib çıxmışdır ki, guya cümlədə “-nə” (“-nə də”) inkarlıq bağlayıcısı işlənmişdirsə, həmin cümlənin xəbəri feilin inkar formasında ola bilməz. Guya iki inkarlıq əlamətinin işlədilməsi nəticədə təsdiqlik məzmunu bildirir. Belə çıxır ki, “Sən nə gəlmədin, nə də zəng vurmadın.” cümləsini “Sən həm gəldin, həm də zəng vurdun.” məzmununda anlamaq lazımdır?! Tamamilə absurd və məntiqsiz bir hökmdür. Daha doğrusu, riyazi məntiqin “iki minus nəticədə plus verir” postulatının yersiz olaraq dil hadisəsinə şamil edilməsidir. Halbuki, dilimizin çoxəsrlik təcrübəsi, tarixi və müasir dil faktları belə bir hökmün verilməsini tamamilə inkar edir. Haqqında bəhs etdiyimiz qayda dilimizin daxili mahiyyətini nəzərə almadan kənardan götürülmüş hökmün ona şamil etmək cəhdidir.

Məqalədə dilimizdə inkarlıq kateqoriyasının ifadə tərzindən söz açılır. Şifahi və yazılı nümunələr mövzu baxımından təhlil olunur.

Açar sözlər: Dil hadisələri, İnkarlıq kateqoriyası, dil qaydaları tarixi və müasir dil faktları, elmi axtarışlar

Category of negation, and its expression in language

İlham Abasov

Summary

Some rules used in our linguistic science for the study of our language do not meet the logical requirements and are not confirmed in the existing linguistic phenomena. One such rule is the expression of the content of denial in a sentence. Such a misconception has spread to linguistic literature, even to textbooks, that if a negative conjunction “-na” (“neither”) is used in a sentence, the message of that sentence cannot be in the negative form of the verb. The use of two signs of denial supposedly signifies the content of affirmation. It turns out, “You didn’t come or call.” “You both came and called.” need to understand

the content ?! It is a completely absurd and illogical judgment. Rather, it is the inappropriate application of the postulate of mathematical logic to "two minuses gives a plus in the end" to a linguistic phenomenon. However, the centuries-old experience of our language, historical and modern linguistic facts completely refute such a ruling. The rule we are talking about is an attempt to apply an external judgment to it, regardless of the inner nature of our language.

The article discusses the style of denial in our language. Oral and written examples are analyzed in terms of the topic.

Keywords: Language events, Denial category, language rules, historical and modern language facts, scientific research

Категория отрицания, и его выражение на языке

Илхам Абасов

Резюме

Некоторые правила, используемые в нашей лингвистической науке для изучения нашего языка, не соответствуют логическим требованиям и не подтверждаются в существующих языковых явлениях. Одно из таких правил - выражение содержания отрицания в предложении. Такое заблуждение распространилось на лингвистическую литературу, даже на учебники, что, если в предложении используется отрицательный союз «-на» («ни один»), смысл этого предложения не может быть в отрицательной форме глагола. Использование двух знаков отрицания якобы означает содержание утверждения. Получается: «Ты не приходил и не звонил». «Вы оба пришли и позвонили». нужно разбираться в содержании ?! Это совершенно абсурдное и нелогичное суждение. Скорее, это неуместное применение постулата математической логики к тому, что «два минуса дают в итоге плюс» лингвистическому явлению. Однако многовековой опыт нашего языка, исторические и современные языковые факты полностью опровергают такое постановление. Правило, о котором мы говорим, - это попытка применить к нему внешнее суждение, независимо от внутренней природы нашего языка.

В статье рассматривается стиль отрицания на нашем языке. Устные и письменные примеры анализируются с точки зрения темы.

Ключевые слова: языковые события, категория отрицания, языковые правила, исторические и современные языковые факты, научные исследования.

Annotasiya. Dil özünün daxili obyektiv qanunauyğunluqları ilə yaşayan və inkişaf edən bir hadisədir. Buna görə də insanların onun təbii mahiyyətini nəzərə almayan subyektiv müdaxiləsi dilin daxili strukturuna heç zaman pozitiv (və ciddi) təsir göstərə bilmir. Digər təbii elmlərin (fizika, kimya, biologiya və s.) öyrənilməsində olduğu kimi, dilçilik elmində də predmetə kənardan götürülmüş, dil faktlarına əsaslanmayan, onlardan doğmayan hazır hökmlərlə yanaşmaq olmaz. Dil predmetin öz daxili məzmunundan irəli gələn, onun obyektiv qanunlarını nəzərə alan üsullarla tədqiq edilməlidir.

Aktuallıq. Tərkibində inkarlıq bağlayıcısı işlənmiş cümlələrin xəbərinin feilin inkar formasında işləmə bilməməsi haqqındakı iddia ana dilimizin mühüm qrammatik xassəsini təhrif etməklə yanaşı, həm də onun ən parlaq məziyyətlərindən biri olan son dərəcə zəngin ifadə imkanları barədə yanlış təsəvvür yaranmasına səbəb olur.

Tədqiqat işinin metodları. Məqalədə, əsasən, müqayisəli-qarşılaşdırma metodundan, statistik və üslubi metodlardan istifadə edilmişdir.

GİRİŞ. Dil predmetin öz daxili məzmunundan irəli gələn, onun obyektiv qanunlarını nəzərə alan üsullarla tədqiq edilməlidir. Məsələn, fizika elminin əsas fundamental qanunlarından biri cazibə qanunudur. Qanunun məğzi odur ki, kainatda bütün cisimlər bir birini cəzb edir. Əslində, bu qanunauyğunluq təbiətin özündə mövcuddur. Fizika elmi isə onu tapıb (kəşf edib) qaydasını, düsturunu verib, deməyib ki, bütün cisimlər bir birini cəzb etməlidir. Yanaşma prinsipi dilçilik elmində də belədir, burada da elm öz predmetinə hökm etmir, onun daxili qanunauyğunluqlarını tapıb aşkara çıxarır, onları qaydalar şəklində ifadə edir. Dilçilik elmi deməyib ki, Azərbaycan dilində ismin altı halı olmalıdır. Elm axtarıb-araşdırıb, müəyyən edib ki, Azərbaycan dilində ismin altı halı var – bunun əsasında da müvafiq qayda verilib.

Təəssüf ki, dilimizin öyrənilməsi üçün dilçilik elmimizdə istifadə olunan bəzi qaydalar bu təbii və məntiqi tələbə cavab vermir, mövcud dil hadisələrində öz təsdiqini tapmır. Bu cür qaydalardan biri də cümlədə inkarlıq məzmununun ifadə olunmasına aiddir. Belə bir yanlış mülahizə dilçilik ədəbiyyatına, hətta dərsləklərə qədər gedib çıxmışdır ki, guya cümlədə “-nə” (“-nə də”) inkarlıq bağlayıcısı işlənmişdirsə, həmin cümlənin xəbəri feilin inkar formasında ola bilməz. Guya iki inkarlıq əlamətinin işlədilməsi nəticədə təsdiqlik məzmunu bildirir. Belə şıxır ki, “Sən nə gəlmədin, nə də zəng vurmadın.” cümləsini “Sən həm gəldin, həm də zəng vurdun.” məzmununda anlamaq lazımdır?! Tamamilə absurd və məntiqsiz bir hökmdür. Daha doğrusu, riyazi məntiqin “iki minus nəticədə plus verir” postulatının yersiz olaraq dil hadisəsinə şamil edilməsidir. Halbuki, dilimizin çoxəsrlik təcrübəsi, tarixi və müasir dil faktları belə bir hökmün verilməsini tamamilə inkar edir. Məsələn, belə bir cümləni nəzərdən keçirək: “Onun poeziyası üçün folklordan gələn təbii sadəlik səciyyəvi olsa da,

nə məzmununa, nə də ifadə tərzinə görə heç zaman primitiv olmamışdır.” Bu cümlədə ifadə olunmuş fikrə xələl gətirmədən xəbəri təsdiqdə necə vermək olar?! Məsələ bundadır ki, haqqında bəhs etdiyimiz qayda dilimizin daxili mahiyyətini nəzərə almadan kənardan götürülmüş hökmün ona şamil etmək cəhdidir. Yenə də təbii elmlərlə müqayisəni davam etdirərək deyə bilərik ki, insan ürəyinin altı kameralı olduğunu, günün 26 saat davam etdiyini, yaxud suyun tərkibinin hidrogen və azotdan ibarət olduğunu iddia etmək necə absurd səslənsə, obyektiv dil hadisələrinə əsaslanmayan qaydaların irəli sürülməsi də eyni dərəcədə mənasız görünür.

Məsələnin kökünü aydınlaşdırmaq istədikdə bu yanlış mülahizənin rus dilçiliyinin təsiri ilə meydana gəldiyini görürük. Rus dilində bizim inkarlıq şəkilçimizə ekvivalent olaraq, təsriylənmə zamanı feildə inkarlıq məzmunu yaradan xüsusi element yoxdu və cümlədə inkarlıq məzmunu bizim dildəki “-nə” bağlayıcısının analoqu olan “-ne” hissəciyi vasitəsilə yaradılır. Məsələn: “Mən gəldim” – “Я пришел” ; “Mən gəlmədim” – “Я не пришел”. Yaxud, “Mən gələcəyəm” – “Я приду” ; “Mən gəlməyəcəyəm” – “Я не приду”.

Bu mənzərə rus dilçiliyinin cümlədə inkarlıq məzmununun ifadə olunmasına dair yuxarıda qeyd olunan qənaətə gəlməsini mümkün etmişdir. Ancaq bu qaydanın tam fərqli qrammatik sistemə və üslubi xüsusiyyətlərə malik olan Azərbaycan dilinə tətbiqi tamamilə yolverilməzdir. Xüsusi olaraq vurğulamağı lazım bilir ki, ifadə forması zəruri etdiyi hallarda hətta rus dilində də bir cümə daxilində iki inkarlıq elementi işlədilər bilər: “Ни Василий, ни Мария на свадьбу не пришли.” (“Nə Vasili, nə də Mariya toya gəlmədilər.”)

Azərbaycan ədəbi dilinin mövcud olduğu bütün dövrlərdə dilimizin müxtəlif funksional üslublarına aid mətnlər, xüsusən canlı danışq dili nümunələri bu qaydanın bizim dilimiz üçün qondarma olduğunu birmənalı şəkildə sübut edir. Azərbaycan dilinin şifahi və yazılı nümunələrinə əsaslanaraq belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, cümlədə “-nə” (“-nə də”) inkarlıq bağlayıcısı işlədildəndə xəbər feilin həm təsdiq, həm də inkar formasında ola bilər. Məsələn, M.Füzulinin –

Nə yanar kimsə mənə atəşi-dildən özgə,

Nə açar kimsə qapım badi-səbadan qeyri. –

beytində cümlənin xəbəri feilin təsdiq formasında işləndiyi halda, Aşıq Ələsgərin –

Nə köhnəlməz, nə qocalmaz, nə ölməz

Hər kimsə ki, görsə nar sinən üstə. –

müsrələrində həmciins xəbərlərin üçü də feilin inkar formasındadır.

Eyni vəziyyətə Aşıq Ələsgərin müasiri olmuş Aşıq Musanın şeirlərində də rast gəlinir:

Mən heç sənəin bərabərin İran, Turanda görmədim,

Nə Ərəbdə, nə Əcəmdə, nə Osmanda görmədim...

Aşığın başqa bir şeirində isə bir kontekst daxilində inkarlıq kateqoriyasının hər iki formada (həm təsdiq, həm də inkar feillərlə) ifadə edilməsini müşahidə edirik:

Ey fələk, sənün cövründən köçdü, insan qalmaq,
Nə xəstələr şəfa buldu, nə də loğman qalmaq.

Qeyd olunan deyim tərzii ana dilimizin ən saf nümunələrindən sayılan bayatılarda da geniş işlədilib.

Dağ başın duman almaz,
Yar yarı dərddə salmaz.
Yar mənə bir dərd verib –
Nə ötməz, nə sağalmaz.

Bu nümunədə də həmcins xəbərlərin hər ikisində feilin inkar formasından istifadə olunub. İndi nəzərdən keçirəcəyimiz bayatıda isə inkar bağlayıcısı işlənmiş cümlənin xəbərinin feilin həm təsdiq, həm də inkar formasında ola bilməsi əyani şəkildə müşahidə olunur:

Şimşəklər çaxar, doymaz,
Dağ-daşı yaxar doymaz.
Nə könlüm səndən dönər,
Nə gözüüm baxar, doymaz.

Gördüyümüz kimi, ana dilimizin bədii ifadə imkanlarının genişliyini təsdiq edən bu nümunədə bir mətn daxilində inkar bağlayıcılı cümlənin xəbərinin feilin həm təsdiq, həm də inkar formasında işlənmə bilməsi yüksək poetik ustalqla nümayiş etdirilmişdir. Yaxud Aşıq Əlsgərin poeziyasından digər bir nümunəni nəzərdən keçirək:

Arif məclisində bir söz söylərəm –
Nə yanlış, nə hədyan, nə qələt olmaz.

Yenə də bir misrada üç nümunə...

Elə təsəvvür yaranmasın ki, inkar bağlayıcılı cümlələrin xəbərinin feilin inkar formasında işlənməsi yalnız canlı danışq dilinə, yaxud şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri üçün səciyyəvidir. Klassik və müasir yazılı ədəbiyyatımızın lirik, epik və dramatik növlərinə aid əsərlərdən buna aid istənilən qədər nümunə gətirmək olar. Təkcə elə çağdaş poeziyamışın və müasir bədii dilimizin ən kamil örnəklərindən sayılan Məmməd Araz yaradıcılığından iki nümunə gətirməklə kifayətlənək:

Sizə nə ad verim, haraya yığım?..
Sizi nə yaşatmaq, nə atmaq olmur.
Müəllif qəlbindən günahsız çıxıb,
Oraya günahkar qayıtmaq olmur.

“Üstümə qayıdan

yazılarım”

Heç olmayıb dünənimiz –
Nə nənnimiz,
Nə nənəmiz,
Nə nəmimiz
heç olmayıb... “Göy arxalıq”

Qalacaq bir uzaq, bir şirin nağıl,
Yollar yormayacaq nə məktub, nə zəng.
Ya məndən bir təbrik – bayramqabağı
Ya səndən bir barmaq kağız gələcək. “*Xatirələr*”

Yaxud, yenə də müasir ədəbi dilimizin mükəmməl nümunələrini yaradan müəlliflərdən biri – Xalq yazıçısı Elcinin publisistikasından kiçik bir parçanı misal gətirmək istərdik: “Və bu gözlənilməz cavabdan sonra mən onu sorğusuala tutanda məlum oldu ki, memar akademik Mikayıl Hüseynov da onlarla bir sinifdə oxuyub və mən rəhmətlik Mikayıl Hüseynova telefonla zəng etdim, bu dəfə də onu sorğusuala tutdum, ancaq təəssüf ki, nə o, nə də Züleyxa xanım Lev Nissenbaumun sonrakı həyatı, yazı-pozusu barədə bir söz deyə bilmədilər, hər ikisi yalnız bunu deyirdi ki, Lyova çox ağıllı, zirək, dərrakəli oğlan idi,”

Nəticə:

Tərkibində inkarlıq bağlayıcısı işlənmiş cümlələrin xəbərinin feilin inkar formasında işlənmə bilməməsi haqqındakı iddia ana dilimizin mühüm qrammatik xassəsini təhrif etməklə yanaşı, həm də onun ən parlaq məziyyətlərindən biri olan son dərəcə zəngin ifadə imkanları barədə yanlış təsəvvür yaranmasına səbəb olur. Əslində isə, yazının başlığında verdiyimiz fikir dilimizin öz mahiyyətinə və xarakterinə də aiddir: “Nə köhnəlməz, nə qocalmaz, nə ölməz...” ana dilimiz!

Azərbaycan dilinin şifahi və yazılı nümunələrinə əsaslanaraq belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, cümlədə “-nə” (“-nə də”) inkarlıq bağlayıcısı işləndikdə xəbər feilin həm təsdiq, həm də inkar formasında ola bilər.

Ədəbiyyat

1. Mirzəyev H. Azərbaycan dilində feil. Bakı, Maarif, 165 s.
2. Seyidov Y. Əsərləri, 15 cildə, IX cild, Bakı Universiteti Nəşriyyatı, Bakı, 2010. 385 s.
3. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. 2-ci cild, Morfologiya. Elm nəşriyyatı, 1980. 296 s.
4. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası. II hissə. Bakı, “Papirus NP” 2016, 352s.
5. Kazımov Q. Şahbazlı F., Mikayılova A. Azərbaycan dili. Ümumtəhsil məktəblərinin 8-ci sinfi üçün dərslik. “Aspoliqraf”, Bakı, 2010. 176 s.
6. Вондаренко В.Н. Отрицание как логико-грамматическая категория. Москва, Наука, 1983.